

KİTAB VƏ KİTABXANA MƏDƏNİYYƏTİ TARIXİNİN TƏDQIQI PROBLEMLƏRİ

(Əməkdar elm xadimi, professor A.Xələfovun tədqiqatları əsasında)

Cəmiyyətin təkamülü prosesində kitabxanalar insanın mədəni tələbatları zəncirinin mühüm halqasını təşkil edir. Əgər hər hansı bir fikri müəyyən məsafəyə və ya gələcək zamana ötürmək məqsədi ilə ilk tələbat yazıya yaranmışdısa, sonra yazı materialına, nəticədə yazıya çevrilmiş fikirlərin toplanmasına və qorunmasına ehtiyac duyulmuşdur. Uzun və mürəkkəb tarixi dövr ərzində yazı kamilləşdikcə, daha sərfəli yazı materialları uğrunda axtarılar genişləndikcə yazılı mətnləri özündə əks etdirən daş kitabələri, gil lövhələri bir yerə cəmləşdirib oxucuların istifadəsinə verən kitabxanalar da onlarla yanaşı təkmilləşərək inkişaf edirdi. Deməli, müasir cəmiyyətdə sosial institut kimi dəyərləndirilən kitabxanalar ən qədim müəssisələrdən, kitabxanaçılıq isə ən qədim peşələrdən biri olmuşdur.

Tarixşünaslıqdan məlumdur ki, mədəniyyət tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan kitabxana işi tarixinin öyrənilməsində qarşıya qoyulan müxtəlif xarakterli vəzifələr hər bir mərhələdə düzgün metodologiyaya arxalanmasa, nəticədə tarixi saxtalaşdırma, faktların manipulyasiyasına, əsası olmayan uydurmaların yaranmasına səbəb olur. Bu baxımdan tanınmış rus alimləri, professorlar Konstantin Abramovun və Olqa Talalakının kitabxana işi tarixini Sovet tarixşünaslı-

ğının metodikası əsasında araşdırmalarından imtina etmək, reallığı həm forma, həm də məzmunca daha düzgün ifadə edə biləcək yeni bir elmi yanaşma seçmək zərurəti meydana çıxır.

Kitabxanalar dünya mədəniyyətinin inteqrasiyasını təmin edən və böyük bir tarixi mərhələdə bunu həyata keçirən yeganə müəssisə olduğu üçün ona konkret coğrafi ərazi və konkret tarixi dövr baxımından yanaşmaq yanlışdır. Bu zaman kitabxanalar cansız bir təsərrüfat subyekti təəssüratı bağışlayar. Kitabxana işi tarixini "SSRİ-də kitabxana işinin tarixi" və "Xarici ölkələrdə kitabxana işinin tarixi" şəklində iki hissəyə bölmək də heç bir elmi məntiqə sığmır. Sovet İttifaqı məkanında kitabxana quruculuğunda milli-tarixi kökləri eyni olan xalqların yaxınlığı, dini, milli inteqrasiya xüsusiyyətləri mövcud idi. Eləcə də mədəniyyət baxımından kitabxana tarixini mexaniki bölmək son dərəcə yanlışdır. Belə ki, SSRİ-də yaşayan Slavyan xalqlarının Yunan və Bizans mədəniyyəti ilə, Baltikyanı respublikaların isə Skandinav xalqların mədəniyyəti ilə sıx tarixi bağlılığı olmuşdur.

Bu çərçivələri ilk dəfə öz tədqiqatlarında sındıran Əməkdar elm xadimi, professor Abuzər Xələfov kitabxana tarixi probleminə ərazi, dil, din və bəşəriyyətə xidmət dəyərləri aspektində yanaşır. Təsədüfi deyil ki, hələ 1974-cü ildə SSRİ məkanında kitabxana işinin tarixi mövzusunda tarix elmləri üzrə müdafiə edilən ilk doktorluq dissertasiyasının müəllifi də məhz professor A.Xələfov olmuşdur.

Tədqiqatçı O.Talalakinə ən qədim sivilizasiyalarda kitabxanaların yaranması mövzusunda Şumerlərdən başla-

yır. O yazır: "Bizim eradan əvvəl III minilliyin ortalarında Şumerlər mixi yazını kəşf etdilər. Sonrakı əsrlərdə bu yazı Akkad, Assuriya, Finikiya və Urartu dillərinə uyğunlaşdırıldı".

Yazının yaranması və inkişafını öyrənən mütəxəssis İ.Qelbanın araşdırmalarına söykənərək Şumerşünas alim İ.Kaneva iddia edir ki, yazı ilk dəfə qədim Şərqdə yaranmışdır. Onlardan ən qədimi e.ə. III minilliyin əvvəllərində meydana gəlmiş Şumer yazısıdır. Bu yazı e.ə. I minilliyə qədər müxtəlif dəyişikliklərlə qorunub saxlanılmışdır.

Yazının yaranmasını tədqiq edən Jorj Janın fikrincə, yunan, yəhudi və ərəb əlifbalı e.ə. 1000-700-cü illərdə yaranmış Finikiya əlifbası əsasında düzəldilmişdir.

Fikirlərinə isnad etdiyimiz müəlliflərin hər biri ayrı-ayrılıqda Şumer yazısının piktoqrafik olması, fikri ideoqramlarla ifadə etməsi və mixişəkili quruluşa malik olması faktını təsdiq etməzdən əvvəl böyük bir narahatlıqla Şumer dilinə və Şumer yazısına hazırda heç bir xalqın varislik hüququnun olmamasını iddia etməyə tələsirlər. Halbuki həтта sadə bir məntiqi yanaşma belə təsdiqləyir ki, bu iddiaları irəli sürən alimlərin əsərlərində heç bir ciddi elmi əsas yoxdur və bunlar subyektiv mövqedən başqa bir şey deyil.

Tarixi saxtalaşdırmağa çalışan bir sıra tədqiqatçılara cavab olaraq Azərbaycanı kitabxana işi tarixinin görkəmli tədqiqatçısı, professor A.Xələfov bir sıra inkaredilməz faktlar və argumentlər irəli sürmüşdür.

Hazırda Şumer problemi öz aktuallığı etibarilə dünya alimlərinin diqqətini daha çox cəlb edir. Dünya şumerşünasları belə hesab edirlər ki, yer üzündə tarix elminə məlum olan ən qədim xalq şumerlərdir və ilk bəşər mədəniyyətini məhz şumerlər ya-

radıblar. Erkən qədim dünya mədəniyyətinə dair son elmi tədqiqatlar təsdiq etmişdir ki, dünyada ilk kitab dünya mədəniyyətinin beşiyi olan Şumerdə yaranmış, şumerlər həm də ilk kitabxanaların yaradıcısı olmuşlar. Onlar 10-12 min il əvvəl gil lövhəciklərdə bəşərin ilk əlifbası olan mixi əlifba ilə öz ilk kitablarını yazmışlar. Şumerdəki zəngin "kitabxanalar"da gil lövhəciklərdən ibarət çoxlu "kitablar", yüzlərcə müxtəlif növ kitabələr, elmi əsərlər və s. var idi.

Məşhur amerikalı şumerşünas Semüel Kramer "Tarix Şumerdən başlanır" kitabında yazır: "İlk məktəblər", "İlk ikipalatalı parlament", "İlk tarixçi", "İlk əxlaq ideyaları", "İlk atalar sözləri və məsəllər", "Heyvanlar haqqında ilk təmsillər", "İlk ədəbi mübahisələr", "İlk matəm nəğmələri", "İlk ədəbi əzətmə", "Bəşəriyyətin ilk qəhrəmanlıq əsəri", "İlk məhəbbət nəğməsi", "İlk kitabxana kataloqu", hər şeyin ilki, yeni tarixin başlanğıcı şumerlərdən başlanır.

S.Kramerin də təsdiqlədiyi kimi, Şumerdə dünya mədəniyyətinin inkişafı çox yüksək pilləyə qalxmış, məktəblər açılmış, müəllimlər, tarixçilər yetişmiş, elmin və ədəbiyyatın müxtəlif sahələrinə dair qiymətli kitablar meydana gəlmişdir. Şumerlərin "Bilqamis" dastanı da belə bir güclü mədəniyyətin inkişaf etdiyi elmi və bədii zəmin üzərində yaranmışdır.

Şumerlərdə təhsilin əsas mərkəzi məktəblər idi. Məktəblər təhsil verməklə bərabər dəftərxana funksiyasını da həyata keçirirdi. S.Kramer göstərir ki, Şumer məktəbi mixi yazının kəşfindən sonra meydana gəlmişdi. İlk şumer məktəbləri "Edubba", yəni "Kitabələr evi" adlanırdı. Zaman keçdikcə onlar mədəni-maarif mərkəzlərinə çevrildilər, "Bilik evi" adlanmağa başladılar. Bilik evlərinin yanında kitabələr saxlanan yerlər - kitabxanalar fəaliyyət göstərirdi. Kitabxanalarda həm də mirzələr kitabların yazılması və üzünün köçürülməsi ilə də məşğul olurdular.

Şumerlərdə kitabların mövzu dairəsi o qədər geniş olmuşdur ki, müxtəlif elm sahələrinə və ədəbi janrlara həsr edilmiş kitablardan böyük kitab-

xanalar yaranmışdı. Şumer kitabxanalarında gil lövhələrdən ibarət minlərlə kitabın toplanmasını nəzərə alsaq, qədim dünyanın bu ilk kitabxanalarının mürəkkəb quruluşu malik olması, kitabxanaçıların isə kitabları toplamaq, fondada düzüb saxlamaq və oxuculara vermək üçün müəyyən elmi bilikləri mənimsəməsi aşkara çıxır. Kitabxanaların kitabların hazırlanmasında bilavasitə iştirakını da nəzərə alsaq, onların fəaliyyət dairəsinin nə qədər geniş mədəni xarakter daşması, qədim dünyanın ən qiymətli yaddaşı olması təsdiq edilir.

Qədim kitabxanaların həyata keçirdiyi kitabı istehsal etməkdən, onu kitabxana fondlarında toplayıb saxlamaqdan və oxucuların istifadəsinə verməkdən ibarət mürəkkəb texnoloji proses bu işə kömək edəcək elmi fikirlərin meydana çıxıb formalaşmasını tələb edirdi. Əgər o dövrdə belə elmi fikirlər yaranmasaydı, kitabxanaları idarə etmək də mümkün olmazdı. Bütün bunlar isə ilk kitabxanaçılıq fikirlərinin məhz Şumerdə meydana gəlməsini bir daha təsdiq edir.

Hazırda şumerlərin kimliyi, onların hansı xalqların əcdadı olması problemi dünya elmini çox ciddi şəkildə maraqlandırır. Şumer mədəniyyətini öyrənənlər onillər ərzində ənənəvi surətdə yəhudi alimləri olmuş, şumerlərin semit xalqların əcdadı olduğunu sübut etməyə çalışmışlar. Sonralar digər xalqların mütəxəssisləri də bu problemi araşdırmağa girişmiş, yavaş-yavaş əsl həqiqətin izinə düşməyə başlamışlar.

Olduqca maraqlı və tədqiqəlayiqdir ki, ingilis alimləri S.Lloyd və Q.Çayl öz araşdırmalarında belə bir elmi qənaətə gəlirlər: "Turanlılar təxminən on iki min il bundan qabaq səfali, bəhrəli Dəclə və Fərat çayları hövzəsində məskən salıb, ətraflarında yaşayan saysız-hesabsız vəhşi qəbilələrin heyvətli nəzərləri altında dünya sivilizasiyasının səhərini açdılar. Dünyada ulu bir mədəniyyət məşəli alışdı".

Şumer dili barədə alman alimi Q.Vinkler yazır: "Dünyanın bu birinci dili haqqında bizdə ilk rəy yaranıb. Bu dil öz əsas əlamətlərinə görə türk dil-

lərinə uyğundur... və semit dillərindən tamamilə fərqlənir".

Fransız alimi E.Reklü isə belə deyir: "Mixi yazı dilində İran və semit dillərinə uyğun xətlər qətiyyətlə yoxdur, əksinə, Turan və Ural-Altay dilləri ilə qohumluq var".

Rus alimi L.Redər: "Şumer dili xüsusi bir dildir... öz qohumluğuna görə hər şeydən əvvəl türk dilləri ilə müqayisə edilə bilər".

Azərbaycanın mədəni mədəniyyəti tarixinin görkəmli araşdırıcısı Elməddin Əlibəyzadə yazır: "Şumerlər dünyanın ilk sivilizasiyalı xalqıdır. Şumerlər müasir türk xalqlarının əcdadlarıdır".

Nəhayət, hazırda ABŞ-da işləyən azərbaycanlı professor Tariyel Vəli Nüvədili şumerlərin yüzlərlə gil lövhəciklərdəki mixi yazıları üzərində apardığı uzunmüddətli tədqiqatlara əsaslanaraq nəşr etdirdiyi "Əcdad" adlı fundamental əsərində belə bir qiymətli elmi fikir irəli sürmüşdür: "Şumer dili müasir azəri türk dilinin əcdadıdır".

Milli təcrid və fəvqəladəlik fikirlərindən tam uzaq olaraq bu problemləri geniş təhlil etmək fikrimiz yoxdur. Lakin tarixi etnik təkamülün düzgün istiqamətini müəyyənləşdirmək üçün bu problemlərə toxunmağa məcburuq. Fikrimizcə, İslama qədər mövcud olan Azərbaycan sivilizasiyasına - dil, əlifba, yazılı mənbələr və kitabxana mədəniyyətinə lkiçayarası (Mesopotamiya) kontekstində baxıla bilər. Təsədüfi deyil ki, arxeoloqlar gil lövhələr üzərində yazılı abidələrin Şumer mədəniyyət mərkəzindən Şərqə doğru hərəkətini təsdiqləyirlər.

Bununla yanaşı, son tarixi araşdırmalar qədim Azərbaycan dövlətlərinin Şumerlərlə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr saxladığını təsdiqləyir. Qaynaqlarda göstərilir ki, Şumer şəhər-dövlətinin başçıları erkən Azərbaycan dövlətləri ilə əlaqə yaratmış, bir-birinin iqtisadiyyatının inkişafına, mədəni quruculuğuna kömək etmiş, bir sözlə, bəzən əməkdaşlıq və dostluq etmiş, bəzən də müharibə aparmaq niyyətinə düşmüşlər. Bu hərtərəfli əlaqələrin izləri dövlət başçılarının bir-birinə göndərdikləri diplomatik məktublarda qalmaqdadır.

Beləliklə, Azərbaycan xalqının ulu əcdadları qədim mədəni xalqların mədəniyyətindən bəhrələnməklə yanaşı, onu bir o qədər də zənginləşdirərək ümumbəşəri təkamüldə öz mühüm rolunu oynamışdır.

Professor A.Xələfov Azərbaycan kitabxanaların qədim dövr mənzərəsini ifadə edərkən yazır: "Azərbaycanda perqament üzərində yazılmış əlyazma kitabının tarixi 1400 ildən artıqdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsinin yazıya köçürülmə tarixi 1300 ildən artıqdır. "Avesta" kitabının tarixi isə daha qədim dövrlərə gedib çıxır. Belə bir qədim kitab mədəniyyətinə malik olan Azərbaycan xalqının həmçinin çox qədim və zəngin kitabxana tarixi vardır. Azərbaycan ərazisində kitabxanaların yaranma tarixi kitab tariximiz kimi çox qədim zamanlara gedib çıxır".

Belə bir faktı da etiraf etmək lazımdır ki, VII-VIII əsrlərdən başlayaraq yayılan İslam dini nəinki Azərbaycan, eləcə də bütün Yaxın Şərq xalqlarının qədim zamanlardan bəri mədəni-maarif sahəsində qazandıqları nailiyyətləri demək olar ki, tarixdən sildi, beləliklə, xalqların mədəni həyatında yeni bir dövr - İslam dini mədəniyyəti dövrü başlanmış oldu.

İslam dininin Azərbaycanda yayılması elə bir dövrə təsadüf edirdi ki, bu vaxt Ərəbistanda meydana gəlmiş müsəlmanlıq hələ sistemə salınmamış və kamil şəkli düşməmişdi. Eləcə də yeni din zəbt olunmuş ərazilərdə ciddi müqavimətə rast gəlir, ayrı-ayrı yerlərdə əsrlər boyu yaranaraq inkişaf etmiş dini baxışların və cərəyanların təsirinə məruz qalırdı.

Beləliklə, metafizik nəzəriyyələr, xüsusilə "təsəvvüf" və ya "sufi" cərəyanlar meydana çıxdı. IX-X əsrlərdə Azərbaycanda sufi məclisləri haqqında X əsr ərəb coğrafiyaçı alimi əl-Müqəddəsi məlumat verir.

Xoy və Ərdəbil şəhərlərində sufi məclislərinin olması bu dövrdə sufilərin Azərbaycanda geniş yayılmasına əyani sübutdur. Akademik Yevgeni Bertels bu barədə yazır ki, geniş yayılmış sənətkarlığın rəngarəngliyi eləcə də sufi şeyxlərinin çoxluğunu göstərir. Onlar həyatının çox hissəsini sə-

nətkarlar içərisində keçirirdi. Şəhər əhalisi bu şeyxlərin köməkliyi və vasitəsi ilə elmə və ədəbiyyata yol tapırdı.

IX-X əsrlərdə sufi şeyxlərinin həyat və fəaliyyətini öyrənərək belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, dövrün əlyazma kitabları əsasən onların əllərində toplanırdı. Bu və ya digər formada XVI əsrə qədər mövcud olan kitabxanalar əsasən şəxsi xarakter daşıyırdı. Universal fonda malik olan bu kitabxanalarda fəlsəfə, din, Qurana yazılmış şərhlər, poeziya, eləcə də riyaziyyat, astronomiya, kimya, tibb və s. üzrə ədəbiyyat toplanırdı.

Sufi şeyxlərini məşhurluğundan, cəmiyyətdə tutduqları ictimai və siyasi mövqelərindən asılı olaraq bütün Yaxın və Orta Şərq ölkələrində tanıyırdılar. Onlar ayrı-ayrı ölkələrdə yaşayan müridləri ilə məktublaşır, əlaqə saxlayırdılar. Şairlər öz kitablarını şeyxlərinə göndərirdi, beləliklə, zəngin kitab fondu yaranırdı. Kitab elmi-informativ inteqrasiyanı təmin edirdi.

Sufi şeyxləri və onların ardıcılıqları məhz şəxsi kitabxanalarının köməkliyi ilə yeni kitablar yazır, başqa cərəyanlarla tanış olur, öz fəlsəfi baxışlarını təkmilləşdirirdilər. Bu fikri sübut edən faktlara tarixdə çox rast gəlmək mümkündür. Belə ki, bir sıra görkəmli alimlər müxtəlif əsərləri oxuduqdan sonra səfərə çıxmış, Bağdad, Buxara, Şam şəhərlərində kitab müəllifləri ilə görüşüb, elmi mübahisələr aparmış, orada öz yeni əsərlərini yazmış, özləri ilə apardıqları, ya da gətirdikləri kitablarla elmi-məlumat inteqrasiyasını təmin etmişdilər.

Tədqiqatçı S.Prozorov İslam tarixini üç mərhələyə böldür:

- 1) Peyğəmbər və Quran mərhələsi;
- 2) İdeoloji ziddiyyətlər mərhələsi;
- 3) İslamın məntiqi formalarının bərqərar olması dövrü.

Birinci mərhələni çıxmaq şərti ilə ideoloji ziddiyyət mərhələsi adlanan təriqətlərin formalaşdığı dövrdə Azərbaycanda artıq mədəni-maarif işinin məhz milli zəmində inkişafı müşahidə olunur.

IX əsrdə Həmədanda təşkil olunmuş şəxsi kitabxana haqqında məlumata bir sıra mənbələrdə, o cümlədən ərəb şairi Əbu Təmmamın tərcü-

mevi-halında, onun "əl-Həməsə" əsərinə Xətib Təbrizinin yazdığı girişdə rast gəlirik. Ərəb hakimlərindən Abdulla ibn Tahirin dəvəti ilə İrana gələn Əbu Təmmam qış sərt keçdiyinə görə Həmədan şəhərində qalmalı olur. Əbu Təmmam qeyd edir ki, Həmədanda Əbül Vəfanın evində qaldığım müddətdə onun böyük kitabxanası ilə tanış oldum. Bu kitabxanada 300 ərəb şairinin əsərlərindən bəhs edən "əl-Həməsə" əsərini yazıb qurtardım.

Əbu-Təmmamın Həmədana gəldiyi il hicri tarixi ilə 200-cü ilə düşdüyü üçün deyə bilərik ki, Həmədan şəhərində miladi tarixlə 821-ci ildə böyük bir şəxsi kitabxana olmuşdur. Əldə olan mənbələrə görə, Əbu Təmmamın Həmədandakı şəxsi kitabxanası tarixi hələlik məlum olan ilk kitabxana hesab edilə bilər. Lakin həmin kitabxananın xarakteri bir daha sübut edir ki, hələ IX əsrdə Azərbaycanda kitab kolleksiyalarının sayı çox olmuşdur. Şübhəsiz, Bərdə, Naxçıvan, Marağa, Təbriz, Gəncə və s. kimi iri şəhərlərdə də feodallar kitab sərvəti toplamışdılar.

Əlbəttə, gələcək axtarışlar daha qədim kitabxanalarımızın üzə çıxarılmasına imkan verəcəkdir. Göstərilən coğrafi ərazidə yaranmış ilk Azərbaycan kitabxanalarının tarixinin son dərəcə qədim olması haqqındakı faktları hər hansı bir tədqiqatçının şübhə ilə qarşılamaı da mümkündür. Problem tarixi irsə və tarixi irsin varisliyinə mövcud olan yanlış yanaşmalardan irəli gəlir. Bu səbəbdən kitabxana işi tarixini Azərbaycanın etnik təkamülünü səciyyələndirən bir faktor kimi əsas götürərək tarixi mənzərəyə göz gəzdirmək vacibdir. Bu zaman kitabxanaların cəmiyyətin mədəni inkişafında, dövlətin, mülki həyatın qanunlarla tənzim olunmasında, insanların vəzifə və hüquqlarının müəyyənləşdirilməsində, iqtisadi həyatın nizama salınmasında mühüm rolunu görə bilərik. Kitabxanaların bu rolunu Şumer dövrünün şəhər-dövlət, sonralar böyük dövlət və daha sonra superdövlətlər mərhələsində də görünməkdədir.

Şəxsi kitabxanalar dövrün ictimai-siyasi həyatında böyük rol oynaya bilmirdi. Sosial xarakterinə görə onlar öz mövqelərini məktəb və mədrəsə ki-

tabxanalarına verməli olurdular. Doğrudur, məktəb və mədrəsələrdə əsasən islam dini tədris olunur və kitabxanaların fondunda dini ədəbiyyat çoxluq təşkil edirdi. Lakin bir sıra mədrəsələrdə riyaziyyat, həndəsə, astronomiya, tibb və fəlsəfə dərslərinin keçilməsi faktı da məlumdur. Bütün bunlar öz müsbət təsirini verməkdə idi.

Akademik Y.Bertels yazır ki, bu dövrdə sufilər sənətkarların içində xüsusi hörmətə malik idi və onların gizli özünümüdafiə təşkilatlarının yaradılmasında əsas rol oynayırdı. Xüsusilə "Axi" təşkilatı nəinki xalqı səbr və dözümə çağırır, hətta ələ silah götürüb öz hüquqlarını tələb etməyə də çağırırdı.

IX-X əsrlərdə Azərbaycanın Bərdə, Bakı, Gəncə, Şamaxı, Şabran, Beyləqan, Naxçıvan, Ərdəbil, Təbriz, Marağa və Urmiya kimi sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzi olan mühüm şəhərlərində xeyli mədrəsə yaranmışdı. Mədrəsələrin getdikcə genişlənməsi kitabçılığın inkişafına da böyük təsir göstərir, mədrəsə kitabxanaları təşkil olunurdu. İslam dininin mərkəzi kimi məscidlərin mövqeyi möhkəmlənir, burada toplanan dini kitabların sayı artırıldı. Məsələn, Bərdədəki "Cümə" məscidində çoxlu əlyazma kitabların saxlandığı məlumdur.

Rudəkinin müasiri İstəxi IX-X əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyətinin iftixarı olan Bərdə haqqında yazırdı: "...Bərdə İraq və Xorasan arasında yerləşən şəhərlərin hamısından böyük və mədəni həyatlı şəhərdir".

Azərbaycanın mədəniyyət tarixində hələ kifayət qədər öyrənilməyən qədim Bərdə dövrünün elm-maarif mərkəzi kimi də orta əsr şair, alim və səyahlərinin diqqətini cəlb etmişdir.

IX-X əsrlərdə elmlərin inkişafı riyaziyyat, astronomiya, tibb, tarix, fəlsəfə və s. kimi bir sıra sahələr üzrə alimlərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Bu dövrdə alimlərin bir qrupu Bəsrə şəhərində "İxvan əs-səfa" ("Safliq qardaşları") adlı gizli elmi və fəlsəfi cəmiyyət yaratmışdılar. Bu cəmiyyətin fəal üzvlərindən biri də azərbaycanlı Əbülhəsən Əli ibn Harun Zəncani idi.

Tədqiqatçı S.Rzaquluzadə yazır ki, "İxvan əs-səfa" cəmiyyətinin üzvləri elmin, maarifin təbliği ilə hakim irticani, zorakılığı aradan qaldırmaq, sosial baxımdan ədalətli cəmiyyət qurmaq mümkün olduğunu iddia edirdilər. Azərbaycanda elmin və maarifin yayılması sahəsində xeyli iş görmüş bu cəmiyyətin üzvləri, şübhəsiz, zəngin kitabxanaya da malik olmuşlar.

Əgər "İxvan əs-səfa" alimlər cəmiyyətinin bir neçə yüz il fəaliyyət göstərməsini də nəzərə alsaq, onun böyük kitabxana fonduna, hətta kitabxana şəbəkəsinə malik olması şübhə doğurmur. Həmin tarixi dövrdə xüsusi kitabxanaların üstünlük təşkil etməsi ehtimalı diqqəti daha çox cəlb edir. Şəms Təbrizinin, Cəlaləddin Ruminin, Əhməd Yəsevənin, Naci Bektaşın, digər türkdilli alim və təriqət başçıların həyat və yaradıcılığını araşdırarkən tez-tez Ərdəbilə, Həmədana, Təbrizə və başqa Azərbaycan şəhərlərinə gəlmiş görkəmli şəxslərin yerli alimlərlə görüşməsi, məclislərdə iştirakı, onların şəxsi kitabxanalarından istifadə etməsi, oradan yeni materiallar əldə etməsi bəlli olur. Bu ümumi məlumatlar belə bir nəticə çıxarmağa əsas verir ki, bir sıra kitabxanalar nüfuzlu alimlərin üzünə açıq olsa da, kütləvi şəkildə istifadəyə verilməmişdir.

Danılmaz faktır ki, bir sıra xalqların tarixində keçmiş saxtalaşdırmaq, olmayan hadisələri yazmaq istəyi xırda etnik maraqlardan, özünü qorumaq istəyindən irəli gəlmişdir. Məsələn, erməni xalqı xristianlığı qəbul etdikdən sonra apostol kilsəsinin I katalikos Qriqorinin adı ilə Qriqorian kilsəsi adlandırmış, pravoslavlığın Qriqorian qolunu təsis etmək hesabına etnik özünəməxsusluğunu saxlamağa çalışmışdır. Bu, dünya tarixşünaslığında qəbul olunmayan "elmi xəstəlik"lərdən biridir.

Əlbəttə, Azərbaycan kitabxanası hesab etdiyimiz bəzi qədim kitabxanaların mənsubiyyəti, coğrafi arealı, kitab fondunun dil xüsusiyyəti mütəxəssislər tərəfindən birmənalı qarşılanmır. Bununla belə, mövcud problemin elmi cəhətdən daha düzgün həllinə nail olmaq üçün bir sıra tarixi məsələlərin məntiqi şəkildə çözülməsi və əsl həqiqətin ortaya çıxarılması lazım gəlir.

Məsələn, tarixdən məlumdur ki, monqol hökmdarı Hülaku xan Bağdadı işğal etdikdən sonra görkəmli tarixçi alim Ataməlik Cuveynini şəhərin vergi məmuru təyin edir. Beləliklə, Bağdad uzun müddət monqolların hakimiyyəti altında qalır. Göründüyü kimi, məntiqi bir sual yaranır: Həmin dövrdə Bağdadda fəaliyyət göstərən mədəni-maarif müəssisələri kimə məxsus idi? Yaxud uzun bir tarixi zaman kəsiyində Azərbaycanın mədəni mərkəzi olmuş Həmədan şəhəri də artıq bu gün müasir Azərbaycanın coğrafi ərazisinə daxil deyil. Eləcə də Qəzvin, Zəncan və Dərbənd şəhərlərinin əraziləri də hazırda Azərbaycanın siyasi xəritəsinin tərkibinə aid edilmir. Bəs bu mövcud zəngin tarixi-mədəni faktlar Azərbaycana aiddirmi?

Bu suala cavab vermək üçün həmin fikrin alternativini kimi belə bir fakta diqqət yetirmək lazım gəlir: Hazırda Rusiyada fəaliyyət göstərən Azərbaycan məktəblərinin, Avropa ölkələrində təşkil olunmuş diaspor təşkilatlarının və mədəniyyət ocaqlarının nəzdində kitabxanalar yaradılmışdır. Həmin kitabxanalar coğrafi baxımdan Azərbaycandan çox-çox uzaqlarda yerləşməsinə baxmayaraq, təbii ki, Azərbaycan mədəniyyətinin və maarifinin daşıyıcısıdır. Deməli, Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi problemi nə professor A.Xələfovun irəli sürdüyü ərazi, dil, din və bəşəriyyətə xidmət dəyərləri aspektində yanaşılması elmi baxımdan ən düzgün və əsaslandırılmış metod hesab edilə bilər.

Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi kursuna ən dolğun elmi çərçivəni müəyyənləşdirmiş professor A.Xələfovun metodologiyası tarixin sınağından çıxmışdır. Bu metod böyük xalqların, böyük mədəniyyətlərin tarixi cəhətdən düzgün araşdırılması üçün son dərəcə vacib və yararlıdır.

Pərviz KAZIMI,
*Bakı Dövlət Universitetinin
dissertantı*

Knyaz ASLAN,
pedaqoji elmlər namizədi, dosent